

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА

О. БАНДУРА,
доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії права
та юридичної логіки НАВС

SUMMARY

Legal values make the system. Human life is a main value. Freedom and responsibility are its substantial constituents. A man, which responsibly uses the freedom, is deserving man. Property is necessary for deserving life. Equality is necessary in society, and not only formal, but real, that takes into account payment of each to the common blessing and privileges for the members of society, incapable to shield own rights. This real equality is justice, which acts synthesizing and coordinating part in the system of legal values.

* * *

Правовые ценности образуют систему. Главной ценностью является человеческая жизнь. Её существенными составляющими является свобода и предопределенная ею ответственность. Человек, который ответственно использует свою свободу, является достойным человеком. Для достойной жизни необходима собственность. В обществе нужно равенство, и не только формальное, а реальное, которое учитывало бы взнос каждого в общее благо и льготы для членов общества, неспособных осуществить собственные права. Это реальное равенство и является справедливостью. Она играет синтезирующую и координирующую роль в системе правовых ценностей.

Як відомо, право є засобом самоорганізації суспільства. Підґрунтя цієї самоорганізації становлять загальнолюдські цінності (життя, свобода, рівність, справедливість тощо), які право робить своїми цінностями. Вони мають принципове значення для розуміння суті права. Дослідження зазначених цінностей приводить до висновку, що вони діалектично пов'язані між собою й утворюють певну систему. Особливе місце в ній посідає справедливість. Автор пропонованої статті зробив спробу встановити загальні риси цієї системи і роль, яку відіграє у ній справедливість [1], [2, с. 84-104], [3]. Основні ідеї вказаних публікацій розвиваються в даній статті.

Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного. Вона фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона потребує відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у суспільстві, між правами й обов'язками, працею та винагородою, заслугами людей і їх суспільним визнанням. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях розглядається суспільством як несправедливість. Соціальна справедливість – це не лише правильний розподіл між людьми продуктів виробництва та різноманітних благ, але й однакова можли-

вість користуватися соціальними та політичними правами

Соціальну справедливість можна розглядати як першу добродієність законів та інститутів суспільства. Хоч би якими ефективними та добре організованими вони не були, їх необхідно реформувати або скасувати, якщо вони несправедливі. Кожна особа недоторканна на підставі справедливості, яку суспільство не повинне порушувати в жодному разі. Через це справедливість відкидає саму думку про те, що втрата свободи для одних може бути виправдана більшим благом для інших. До уваги треба брати інтереси всіх членів суспільства, а не тільки окремих, нехай і дуже великих за своєю чисельністю груп. Тому в демократичному суспільстві свободи рівних громадян сприймаються як політичні права,

гарантовані справедливістю. Несправедливість може допускатися тільки в разі потреби уникнути ще більшої несправедливості.

Нині проблема соціальної справедливості для нашої країни є особливо актуальною, як завжди на крутих зламах історії, надто ж за умов, коли відбувається фронтальна переоцінка системи цінностей. Ми маємо розклад ціннісної основи, і нам необхідно створити нову систему цінностей. А до цього, схоже, ще далеко. Цим пояснюється ціннісний нігілізм. Звідси – криза моральності, правосвідомості, політична нестабільність, знецінення людського життя, честі й гідності. У нас масовий індивід вкрай гостро переживає те, що можна поіменувати «синдромом соціальної справедливості» (В.Г. Табачковський).

Справедливість виступає одним з основних принципів права. Завдяки йому можна створити умови безпеки для громадян, надійний та гарантований простір для діяльності особи. Причому таким чином, щоб вивільнити соціальну енергію й уможливити функціонування та подальший розвиток суспільства.

Звернімося до В.С. Нерсисянца. «Розуміння права як рівність, – пише він, – включає з необхідністю і справедливість. У контексті розрізнення права і закону це означає, що справедливість входить в поняття права, що право за визначен-

ням справедливе, а справедливість – внутрішня властивість і якість права, категорія і характеристика правова, а не позаправова». Право, на його думку, «завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі. Більш того, тільки право і справедливе. Адже справедливість тому власне і справедлива, що утілює в собі й виражає загальнозначущу правомірність, тобто сутність і засади права, сенс правового принципу загальної рівності і свободи» [4, с. 28].

Розглянемо основні загальнолюдські цінності – життя, свободу, гідність, власність, рівність, справедливість – як систему. Головне місце в ній потрібно віддати життю, бо воно завжди мало фундаментальне значення, і без нього важко вести мову про інші цінності. Причому йдеться про існування усього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини. Їх неможливо розділити: життя суспільства – це життя його членів, а індивід може одержати можливості для людського життя лише завдяки суспільству, саме суспільство робить людину людиною.

Загалом при дослідженні людського життя та інших основних цінностей людини, на нашу думку, необхідно враховувати, що окрема людина завжди жила і розвивалась у суспільстві. (Поодинокі виключення ми не беремо до уваги, оскільки вони не справили впливу на загальні уявлення про цінності.) Тому аналізовані цінності є цінностями, які були вироблені за умов єдності особистості та суспільства. У людині на основі тваринних рис сформувалися людські. На основі інстинкту самозбереження сформувався індивідуалізм, який лежить у підґрунті почуття людської гідності, а на основі стадного інстинкту – почуття колективізму, що виражається у прагненні особи до співробітництва з іншими й у визнанні суспільних інтересів. Ці чинники мають визначальне значення для ієрархії людських цінностей.

З юридичної точки зору найважливішим правом людини є право на життя. Це право людини на вільний розвиток усіх здібностей, закладених в неї природою (в чому

багато філософів вбачають сенс життя), на творчість, на створення свого світу, на свій власний спосіб життя. Звичайно, здібності можуть розвиватись і під тиском обставин, інколи вельми суворих. Але тоді це буде боротьба за існування, а не те життя, до якого прагне людина. Таким чином, істотною ознакою справжнього людського життя є свобода.

Розглянемо свободу як цінність докладніше. Особистість завжди прагне до неї, слово «свобода», як правило, асоціюється в людській уяві з бажаним способом буття. Потреба в свободі глибоко закладена в людині, вона іманентна будь-якому виду її діяльності, пов'язана з самою суттю її природи як істоти, що вільно зважає різні альтернативи. Поняття свободи характеризує спектр можливостей, сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу та обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки [5, с. 69]. Право на свободу є невід'ємним правом людини. Його має, за Гегелем, навіть раб: «у природі речей лежить, що раб має абсолютне право звільнитися» [6, с. 122].

Свобода притаманна тільки людині, яка загалом не є вільною від умов. Але вона вільна зайняти щодо них певну позицію. Умови не детермінують її повністю. Можна сказати, що власне людське буття починається лише там, де закінчується будь-яка однозначна й остаточна визначеність, і виявляється (додаючись до природної заданості людини) особистісна настанова. Від неї (звісно, у певних межах) залежить, чи поступиться вона умовам. Свідомо чи несвідомо вона вирішує: протистояти чи здатися. Людина спроможна піднятися над умовами і таким чином увійти до людського виміру. Її поведінка значною мірою визначається її саморозумінням. У тому, як людина поводить себе, виявляється її особистість. Особистісне буття людини й означає свободу – свободу стати особистістю. Це свобода від своєї фактичності, свобода стати іншою. «Особистісна настанова принци-

пово вільна, – пише В. Франкл, – і в остаточному підсумку є рішенням» [7, с. 77].

У філософії досить широко відома ідея свободи як «пізнаної необхідності». Її фундаторами були Б. Спіноза і Г.В.Ф. Гегель. Ця ідея активно розвивалась у марксизмі. Тут проблема свободи тривалий час аналізувалася головним чином в її узагальненому соціально-історичному ракурсі – як співвідношення свободи і необхідності в житті великих мас людей впродовж тривалого історичного періоду. З аналізу випадала проблема вільного діяння окремої особи, яка щодня постає перед необхідністю зробити той чи інший вибір. Проте первинним носієм свободи є особистість. Формула «свободи як пізнаної необхідності» нездатна пояснити вибір нею того чи іншого способу дій. Втративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Свобода, що її тлумачать як пізнану необхідність, швидше є усвідомленою боротьбою за виживання. Справжня свобода передбачає можливість вибору.

Право є найважливішим засобом реалізації свободи у суспільному житті. В.С. Нерсисянц називає право формою свободи: «Свобода індивідів і свобода їх волі – поняття тотожні. Воля в праві – вільна воля, яка відповідає всім сутнісним характеристикам права і тим самим відмінна від довільної волі і протистоїть сваволі. Вольовий характер права обумовлений саме тим, що право – це форма свободи людей, тобто свобода їх волі. Цей вольовий момент (у тій або іншій, вірній чи невірній інтерпретації) присутній в різних визначеннях і характеристиках права як волевстановлених положень (Арістотель, Гроцій і ін.), вираз загальної волі (Руссо), класова воля (Маркс і марксисты) тощо» [4, с. 23].

Свобода тісно пов'язана з власністю. У найзагальнішій формі власність можна визначити як належність матеріальних чи духовних благ конкретній особі, групі осіб або суспільству в цілому, фізичній чи юридичній особі. Власність є матеріальною основою суспільного розвитку. Проблема власності

також в усі часи цікавила вчених. У плані даної статті особливе значення має приватна власність. Особа чи особи, які володіють такою власністю, виступають єдиними її господарями. Вони мають усю повноту влади позбавляти інших застосовувати її на свою користь. Девіз цієї форми такий: доки я дію в межах закону, я маю абсолютне і нічим не обмежене право на власність.

Саме приватна власність (хоча б мінімально необхідна для життя) при всіх її негативних аспектах здатна забезпечити найвищу міру свободи особи, яка реально досягнута в історії людства. Відповідно до давньогрецького світогляду, взагалі егоїстичного за своїм характером, власність містила у собі переважно приватний інтерес, що виявлявся для кожного у свободі і можливості безперешкодної її реалізації. С.Л.Франк пише: «Приватна власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою її свободи як члена соціального цілого і, отже, умовою буття самого громадянського суспільства» [8, с. 143-144].

Для того, щоб бути вільною, людина потребує незалежних джерел існування; можна вважати, що підґрунтям свободи виступає приватна власність. Без права на власність неможливі автономність і вільний розвиток особистості. Аналізуючи відносини власності та їх співвідношення з правом, В.С. Нерсисянц зазначав, що «...власність, право власності і право взагалі... мають сенс лише там, де є, визнається і діє індивідуально-людське начало і вимір в суспільному житті людей, де, отже, окрема людина, індивід як такий, визнається незалежною та самостійною особою – суб'єктом власності і права, тобто економічно та юридично вільною особою. Лише з сукупності таких осіб та їх відносин складається особливий тип і форма соціального спілкування і соціального життя загалом – так зване громадянське суспільство... Знищення ж приватної власності і разом з тим усякої індивідуальної власності на засоби виробництва означає по суті спра-

ви заперечення економічної та правової самостійності і незалежності окремої людини, індивіда...» [4, с. 131].

При цьому зазначимо, що людина може відчувати себе вільно, навіть практично не маючи матеріальної власності. Прикладом можуть служити ті молоді люди, які стали хіппі. Проте їх швидше слід розглядати як виняток, котрий підкреслює правило. Приватна власність має значення як підґрунтя свободи не завдяки своїм абсолютним розмірам (вона може бути мінімально необхідною для життя), а у співвідношенні з потребами людини. Як кажуть, не той бідний, у кого мало, а той, кому мало. Якщо наявної у людини власності досить для задоволення її потреб, то вона має підстави для того, щоб відчувати себе вільною. Але абсолютна більшість потребує для відчуття свободи такої власності, яка була б достатньою для забезпечення пристойного людського життя як самої людини, так і її сім'ї.

Далі, необхідно сказати, що свобода є нелегким тягарем, оскільки прийняття рішення при вільному виборі неминує пов'язане іноді з великим ризиком і особистою відповідальністю. В цьому відношенні бути вільним значно важче, ніж рабом. Відповідальність – це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за свої вчинки. Але для особистості відповідальність є позитивною рисою, стимулом для розвитку. Свобода та відповідальність тісно пов'язані одне з одним і в сфері права. Правові норми надають людині свободу, але вони також накладають на неї юридичну відповідальність, права тягнуть за собою обов'язки.

Можна сказати, що людина, яка відповідально використовує свою свободу, є гідною людиною. У структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самоодатність, самостійність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та до інших тощо. І. Кант вважав гідність вродженою рисою людини. Він твердив, що людину

слід розглядати як особистість, і в цьому плані вона вища від всякої ціни; адже як таку її належить цінувати не просто як засіб для цілей інших, та і своїх власних цілей, але як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність (певну абсолютну внутрішню цінність), завдяки якій вона примушує всі інші розумні істоти на світі поважати її [9, с. 373].

Гегель дотримувався тієї думки, що люди, як і тварини, мають природні потреби і бажання, спрямовані назовні, такі як їжа, пиття, житло, а головне – самозбереження. Але людина принципово відрізняється від тварин тим, що крім цього вона бажає бути «визнаною». Зокрема, вона бажає, щоб її визнавали людиною, тобто істотою, що має певну гідність. Цю гідність перш за все філософ відносить до її готовності ризикнути життям в боротьбі всього лише за престиж. Бо тільки людина здатна подолати свої найглибинніші тваринні інстинкти – головний серед яких інстинкт самозбереження – заради вищих, абстрактніших принципів і цілей. Відповідно до Гегеля, двобоем первісних бійців рухало жадання визнання. «Індивід, який не ризикував життям, може бути, звичайно визнаний особистістю, - писав філософ, - але істини цієї визнаності як певної самостійної самосвідомості він не досяг» [10, с. 102].

Варте уваги те, що гідний індивід прагне до блага не лише для себе, але й для інших. «Гідність людини, - пишуть П.М. Рабінович та О.В. Гришук, - це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності даної людини для інших суб'єктів» [11, с. 191]. Право особи на гідність є такою цінністю, котра повинна знайти визнання у конституції будь-якої цивілізованої держави.

Прагнення до визнання може призвести чи до анархії, чи до тоталітаризму (коли сваволя особи долається сваволею держави). Але прагнення бути першим у людини має діалектичну протилежність – прагнення до співробітництва з іншими. У суспільному житті ін-

дивідуалізм поєднаний з колективізмом.

Далі, можна виявити органічні взаємні зв'язки розглянутих загальнолюдських та правових цінностей (життя, свободи, власності, відповідальності та гідності) з рівністю. Загалом рівність у суспільстві має принципове значення для його прогресу. Боротьба між індивідами та їхніми групами повинна проходити у рівних умовах, котрі можуть забезпечити тільки закон і сильна влада. Для цивілізованого розвитку суспільства необхідно, щоб прийняті закони встановлювали рівні права громадян і рівні можливості їх реалізації. Як відомо, право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними – це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути ті чи інші права на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути – у відповідності до загального масштабу і рівної міри правової регуляції – своє, індивідуально-певне право на даний об'єкт.

Для нормального розвитку суспільство потребує врівноваженості, гармонії прав і свобод, причому не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який би сприяв його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність треба доповнювати врахуванням внеску особистості до суспільного блага, соціальними пільгами тим, хто нездатний захистити свої права (неімущим, інвалідам, дітям тощо), враховуючи при цьому необхідність збереження суспільної рівноваги.

Мірою реальної рівності у правах і свободах, мірою коригування формальної рівності цими чинниками, мірою соціальної гармонії виступає саме справедливість. Чим вище рівень реальної рівності у правах і свободах людини у суспільстві, тим це суспільство є справедливим. Справедливість можна розуміти як реальну рів-

ність у суспільстві. Вона стримує рівність від перетворення на формалізм і догматизм, свободу – на анархію. Вона виступає особливим чинником, який забезпечує рівновагу правових цінностей, відіграє координуючу й інтегруючу роль у суспільному житті. Якщо має місце конфлікт між правовими цінностями, то справедливість субординує їх, визначає, яка з них за даних історичних умов повинна мати пріоритетне значення для подальшого гармонійного розвитку суспільства, реалізації здібностей людини й одночасно рівноваги суспільних відносин.

Звичайно, право не забезпечує абсолютної справедливості, воно припускає нерівність, але намагається звести її до мінімуму. Право містить підхід до справедливості, пов'язаний з двома моментами. Перший – забезпечення рівних громадянських прав (свободи слова, зібрань, голосу, право бути обраним для виконання публічних функцій). Другий – уявлення про невідворотні умови нерівності, яке обіймає визнання того, що певна нерівність прийнятніша, ніж більша нерівність, та прийнятніша, ніж егалітарний розподіл.

Варто підкреслити, що нині епіцентр поняття справедливості зміщується у напрямку максимального сприяння нарощуванню інноваційного потенціалу суспільства, вона принаймні повинна не заважати йому в разі, якщо таке не тягне за собою криміналу. Тим самим масова психологія та психологія управлінців поступово пере-спрямовується зі справедливості переважно розподільчої (а саме вона завдяки радянському минулому панує у масовій свідомості) на справедливість «заробітчанську».

Отже, розглянуті загальнолюдські та правові цінності органічно пов'язані між собою і становлять систему. Головне місце у ній посідає життя окремої людини в єдності з існуванням суспільства. Свобода як можливість вибору і зумовлена нею відповідальність є істотними складовими життя. Людина, котра відповідально використовує свою свободу, є гідною людиною. Для людського, гідного життя

необхідна власність. У суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага і пільги для тих членів суспільства, які нездатні захистити власні права. Ця реальна рівність і є справедливістю. Вона відіграє координуючу й інтегруючу роль у системі правових цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура О.О. Основні цінності права як система // Право України. – 2008. – № 5. – С. 14-19.
2. Бандура О.О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід: Монографія. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
3. Бандура О.О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) // Антропологія права: філософський та юридичний виміри. Матеріали Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). – Львів: «Талицький друкар», 2010. – С. 45-53.
4. Нерсесянц В.С. Філософія права / В.С. Нерсесянц – М.: ИНФРА*М – НОРМА, 2005. – 656 с.
5. Кудрявцев В.Н. Закон. Поступок. Ответственность. / Кудрявцев В.Н. – М.: Наука, 2001. – 448 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М.: Прогресс, 1990.
8. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
9. Кант И. Метафизика нравов в двух частях // Соч. в 6-ти томах. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – С. 107-453.
10. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Сочинения. – Т. IV. – М.: Соцэґгиз, 1959. – 440 с.
11. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. пос. / П.М. Рабінович, С.П. Добрянський, Д.А. Гудима та ін. За заг. ред. П.М. Рабіновича. - Львів: Льв. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. - 332 с.